

მოქალაქეობრივ ხანაში“); ეროვნული განვითარება ნიშნავს ეკონომიკურ განვითარებას, რასაც თან მოსდევს პოლიტიკური ცვლილებები; ერი დასეხად ნაწევრდება, მათ შორის კლასობრივი ბრძოლა მწვავედება. თუ მოწინავე ევროპაში ცვლილებათა ინიციატორი ბურჟუაზია იყო, ჩამორჩენილ ქვეყნებში ეს როლი „მუშა ხალხს“ ეკისრება და არა ინტელიგენციას. ეროვნულ პროგრესს კლასთა ბრძოლა განაპირობებს („წინსვლის დედა ძარღვი აქ არის დამარხული“) და სხვ.

აღსანიშნავია, რომ მესამე დასელებზე ადრე სოციალ-დემოკრატიულ იდეოლოგიასა და პირადად კარლ მარქსს ნიკო ნიკოლაძე გაეცნო. ჩვენს თანამემამულეს მარქსმა თანამშრომლობა და კავსახიაში მუშათა საერთაშორისო ორგანიზაციის — I ინტერნაციონალის წარმომადგენლობა სთხოვა. ნიკო ნიკოლაძემ მარქსისტული მოძღვრების საქართველოში გავრცელება ეროვნული თვალსაზრისით საზიანოდ მიიჩნია და შეთავაზებულ წინადადებზე უარი განაცხადა.

თავიანთი შეხედულებების პროპაგანდისათვის ქართველი მარქსისტები გაზეთ „კვალს“ იყენებდნენ, რომლის ფურცლები მათ გიორგი წერეთელმა დაუთმო.

1893—1897 წლები ნოე ჟორდანიამ ევროპაში გაატარა. იქაური ყოფა-ცხოვრების გაცნობამ იგი დააწმუნა, რომ „ევროპის სოციალური სტრუქტურა ძალიან შორს იდგა საქართველოს სოციალური სტრუქტურისაგან“. სამშობლოში დაბრუნებულ მარქსისტს თავის წინანდელ თანამოაზრეთა და მუშათა წრეებშიც უფრო გავრცელებული რუსული სოციალ-დემოკრატიული იდეოლოგია დახვდა, რომელიც რევოლუციური გზით დიქტატურის დამყარებისაკენ მიიღებოდა, ეროვნულ საკითხს კი, როგორც კლასთა ბრძოლის შემწელებელ ფაქტორს, გვერდს უვლიდა და უარყოფდა.

საზოგადოებრივ ასპარეზზე გამოსვლისას მესამე დასელები აცხადებდნენ, რომ ისინი არა რომელიმე წოდების, არამედ მთელი ერის ინტერესებს გამოხატავდნენ, რაც ნაკლებად შეეფერება სინამდვილეს. ქართველ სოციალ-დემოკრატებს, წოდებათა განურჩევლად, მართლაც, ერის საერთო ინტერესების დაცვა რომ ეტვირთათ, ისინი ილია ჭავჭავაძის გვერდით, მისი დროშის ქვეშ უნდა დამდგარიყვნენ, რადგან მთლიანი „ერის იდეოლოგია“ სწორედ ილია იყო (ვაჟა-ფშაველა). ნოე ჟორდანიას მოგონების თანახმად, ილია ჭავჭავაძეს კიდევაც უცდია მასთან თანამშრომლობა და ახალგაზრდა პუბლიცისტიისათვის „ივერიის“ რედაქტორობა შეუთავაზებია.

ნოე ჟორდანიას გაემიჯნა ილიას, „ივერიის“ ნაცვლად იგი სათავეში ჩაუდგა „კვალს“, რომელიც 1898 წლის პირველი ნომრიდან მთლიანად ქართველი მარქსისტების ხელში გადავიდა და მათი ლეგალური ორგანო გახდა.

მესამე დასელები დაუპირისპირდნენ თურგდალეულთა ეროვნულ მსოფლმხედველობას, დაგმეს წოდებათა შერიგება-თანამშრომლობის, ერის გამთლიანების თვალსაზრისი და ყოველგვარი წინსვლის საშუალებად კლასობრივი ბრძოლა გამოაცხადეს. მართალია, ნოე ჟორდანიას არ უარყოფდა ილია ჭავჭავაძისა და მის თანამოაზრეთა ღვაწლს ქართველი ერის წინაშე XIX საუკუნის სამოციანი წლებისათვის, დადებითად აფასებდა გაზეთ „დროების“ მოღვაწეობასაც, მაგრამ „ივერიას“ და მის ბანაკს ჩამორჩენილობასა და პროგრესის მტრობაში ადანაშაულებდა. „დღეს ჩვენს მწერლობაში „ივერიის“ წინამძღოლობით ყოველმხრივი რეაქციაა, რეაქცია აზრის, ზნეობის, მოქალაქეობის, ქართული სიტყვიერების“ — წერდა ნოე ჟორდანიას და აცხადებდა, რომ ჩვენ ვებრძვით „ბნელეთის მოციქულის“ თავად ილია ჭავჭავაძის მიმართულებას. არანაკლებ დაუნდობელი იყო პუბლიკაციები ფილიპე მახარაძისა, რომელიც ქართველ სამოციანელებს და განსაკუთრებით ილია ჭავჭავაძეს ფეოდალურ აზროვნებას საყვედურობდა, მარქსიზმის პოზიციიდან სხვა უსამართლო და შეურაცხმყოფელ ბრალდებებს უყენებდა.

მესამე დასელები დაუფარავად ილაშქრებდნენ ეროვნული თანხმობის საზიანოდ, აღვივებდნენ სოციალურ შუღლსა და კლასობრივ წინააღმდეგობას, მოუწოდებდნენ ყველა იმ საზოგადოებრივ თუ პოლიტიკურ მიმდინარეობათა იდეური განადგურებისაკენ, რომელიც წინ ეღობებოდა საქართველოში სოციალ-დემოკრატიული შეხედულებების გავრცელებას.

მესამე დასს დიდი წვლილი მიუძღვის მუშა ხალხის გათვითცნობიერებაში, მათ შეკავშირებასა თუ პოლიტიკურად გაწაფვაში, მაგრამ ჩვენს ქვეყანაში მარქსისტული იდეოლოგიის დამკვიდრებამ, სოციალ-დემოკრატთა პრაქტიკულმა მოღვაწეობამ დიდად ავნო ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას, შეაფერხა ერის კონსოლიდაციის პროცესი, უკანა პლანზე გადასწია და გააჭიანურა ბრძოლა სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის.

2-19 სოკენი
ერთი ანუ
ქართული კულტურა XIX საუკუნეში

ქართველი ერის როგორც მატერიალურმა, ისე სულიერმა კულტურამ XIX საუკუნეში მნიშვნელოვანი ცვლილება განიცადა. მიუხედავად დიდი განსაცდელისა, რაშიც ჩვენი ქვეყანა ცარიზმის კოლონიურმა ბატონობამ ჩააგდო, ქართველთა დიდმა და საუკეთესო ნაწილმა შეინარჩუნა მტკიცე ეროვნული

თვითმწყნება, მეურვენილი მართლმადიდებლური რწმენა და ტრადიციული კულტურული იერსახე. ქართველთა დამახასიათებელ თვისებად კვლავ რჩებოდა თავაზიანობა, გულისხმიერება, სტუმართმოყვარეობა, უფროსების პატივისცემა, მოძმეთა თანადგომა, ტოლურანტობა და სხვ. ჩვეულებრივ, უსწავლელ გლეხკაცსაც კი მაღალი ზნეობა, პატიოსნება და შინაგანი ტაქტი გამოარჩევდა, რაც მის ქცევასა თუ ყოფით კულტურაში ვლინდებოდა.

მართალია, ქართველს ახალ დროშიც დიდად არ უღებინდა, მისი ცხოვრება ახლაც სიღარიბის ნიშნით აღბეჭდილიყო, მაგრამ კობწია და სუფთა ეზო-კარი, ფაქიზად მოვლილი ვაზი, ბაღ-ბოსტანი და სხვ. ჩვენ წინაპართა ნების გაუტყლობაზე, გამრჯელობასა და მშობლიური მიწის დიდ სიყვარულზე მიანიშნებდა.

XIX საუკუნის განმავლობაში საქართველოს მცხოვრებთა რიცხვი ერთისამად გაიზარდა და 675 ათასიდან თითქმის 2 მილიონამდე ავიდა. მკვიდრი მოსახლეობის ბუნებრივ მატებასთან ერთად, შესამჩნევი იყო მიგრაციით გამოწვეული უცხოტომელთა ოდენობის მექანიკური ზრდაც. ეს უკანასკნელი ცალკეულ კუთხეთა ეთნიკური აჭრულების გარდა საერთო დემოგრაფიული ბალანსის დარღვევასაც განაპირობებდა.

მეურნეობის თვალსაზრისით საქართველო აგრარულ ქვეყნად რჩებოდა, თუმცა ნელ-ნელა ფეხს იკიდებდა სამრეწველო წარმოებაც. ტრადიციულ დარგებს: მევენახეობას, მეცხოველეობას, მემინდვრობასა და სხვ. კვლავაც გაბატონებული მდგომარეობა ეკავა, დიდხანს ძველებური იყო შრომის იარაღები, მაგრამ 50-იანი წლებიდან დაიწყო დასავლური ტექნიკის შემოტანა. მომრავლდა მსხვილი მემაშულური და ბურჟუაზიული მეურნეობები, აღმოცენდა ფაბრიკები და ქარხნები.

ქვეყნის ტერიტორიულმა და ეროვნულმა გაერთიანებამ, სოციალურმა და ეკონომიკურმა წინსვლამ თანდათანობით შეცვალა ქართველი ხალხის ყოფა-ცხოვრება. გარდაქმნა გარეგნულ მხარესაც შეეხო. ახალმა რეალობამ გავლენა იქონია მოსახლეობის ჩაცმა-დახურვაზეც. ქართული ეროვნული ტანსაცმლის გვერდით ვრცელდება ევროპული კოსტუმი და სხვ.

მეტი მრავალფეროვნება დაეტყო კულინარიას. გაფართოვდა საკვები პროდუქტების ასორტიმენტი. გამორჩეულ ფენომენს წარმოადგენდა ქართული სუფრა, რომლის მშვენივრად კარგი თამადა და ნატიფად დაყენებული ღვინო მიიჩნეოდა. შემოსულ რუსთა შორის მეტი გასავალი ჰქონდა არაყს. ღვინისა და არყის ოჯახური წარმოება დიდი კულტურული ტრადიციაც იყო და შემოსავლის ერთ-ერთი წყაროც.

განათლება. თვითმპყრობელობის მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს ანექსიამ, იმერეთის დაპყრობამ, ბაგრატიონთა ოჯახების იძულებითმა გადასახლებამ და მათთან ერთად თავადაზნაურთა მრავალი წარმომადგენლის სამშობლოდან გადახვეწამ ქართული კულტურის კერები საგრძნობლად გაადარბა. ქართლ-კახეთის სამეფო კარს აღარ დასცალდა განებორციელებინა იოანე ბატონიშვილისეული სახელმწიფო გარდაქმნის პროექტი, რომელიც კულტურის სფეროში არაერთ სიახლეს, კერძოდ უმაღლესი სასწავლებლის დაარსებას, თეატრის, ბიბლიოთეკის, მუზეუმის გახსნას, გაზეთის გამოცემასა და სხვ. ითვალისწინებდა.

საქართველოს რუსული ადმინისტრაცია ახლად დაპყრობილი მხარის კულტურული განახლებისათვის ნაკლებად ზრუნავდა. მეტიც, თავისი მოღვაწეობა განათლების სფეროში მან იმით დაიწყო, რომ დახურა ყველა ქართული სასწავლებელი, მათ შორის მარტო თბილისში არსებული 20-მდე სკოლა.

ცარიზმის საგანმანათლებლო პოლიტიკას საქართველოში საფუძვლად კოლონიური მიზნები ედო. სკოლას მმართველობისათვის საჭირო მოხელეთა მომზადების პარალელურად ხალხის გარუსებისათვის ხელშეწყობა ეკისრებოდა. პირველი რუსული დაწყებითი სასწავლებელი თბილისში 1802 წელს გაიხსნა, მაგრამ მალევე დაიხურა, რადგან მოწაფეებმა ვერ დაძლიეს უცხო რუსული ენა.

1804 წელს დაარსებულ იქნა თბილისის კეთილშობილთა ოთხკლასიანი სასწავლებელი, რომელიც ჯერ ექვსკლასიანად, ხოლო 1870 წელს გიმნაზიად გადაკეთდა. ყრმა ქართველ თავადაზნაურთა გვერდით აქ სწავლობდნენ მუსულმანი ბეგების, სომეხი მელიქების, ჩრდილოეთ კავკასიის მთიელ ნაიბთა, საქართველოს რუსული ადმინისტრაციის მოხელეთა შვილები და სხვ. ქართველი თავადობა ხალისით როდი ეტანებოდა სკოლას. არისტოკრატის საკმაო ნაწილი, რომელიც უმეტესად სოფლად ცხოვრობდა და ქალაქში შვილის გაგზავნისაგან თავს იკავებდა, ამრეზით უცქერდა სწავლა-განათლებას. იოანე ბატონიშვილის „კალმასობის“ ერთი დიდგვაროვანი პერსონაჟი დარწმუნებით ამბობს, რომ „ცოდნამ დააქცია ქვეყანა“, ხოლო ილია ჭავჭავაძის „კაცია აღამიანის?!“ გმირი, ლუარსაბ თათქარიძე გაიძახის: „წიგნი რა გაქცავის ხელობაა, — ეგ ხომ ქალის საქმეაო“.

მოსახლეობის ფართო ფენებისათვის სკოლა მიუწვდომელი იყო, თუმცა წერა-კითხვის მცოდნეთა რიცხვი მცირე არ ყოფილა. დაბალი წოდების ხალხი ქართული ანბანის იღუმალებას წიგნიერი მღვდლებისა თუ სოფლის მასწავლებლების მეშვეობით ეზიარებოდა. ეკლესია-მონასტრები კვლავ რჩებოდნენ ეროვნულ-საგანმანათლებლო ცენტრებად.

XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან საქართველოს დაბა-სოფლებში აღმოცენებას იწყებს დაწყებითი სკოლები, რომლებსაც ადგილობრივი მცხოვრებნი საკუთარი ხარჯით ინახავდნენ (მაგალითად, კულაშში, ხონში, ახალქალაქში, სვირში). თბილისში, გორში, თელავში, სიღნაში, დუშეთში, ახალციხეში, ქუთაისსა

და სხვ. დაფუძნდა სამაზრო ორკლასიანი სასწავლებლები. ყველა მათგანში სწავლება ქართულ ენაზე წარმოებდა. ცოტა მოგვიანებით მთავრობამ სახაზინო სახალხო სკოლების გახსნაც დაიწყო. თანდათან ამოქმედდა მრავალი კერძო სასწავლებელი და პანსიონი, სადაც შეძლებული ოჯახების შვილები ელემენტარულ განთლებას ეუფლებოდნენ, სწავლობდნენ ევროპულ ენებსა და სხვ.

1830 წელს პასკევიჩის ინიციატივით თბილისში გაიხსნა პანსიონი კეთილშობილ გოგონათათვის, რომელიც 1840 წელს ამიერკავკასიის კეთილშობილ ქალთა ინსტიტუტად გარდაიქმნა. 1846 წელს დაარსებულ იქნა წმინდა ნინოს სახელობის სასწავლებელი.

მეფისნაცვალ მ. ვორონცოვის დროს, 1848 წელს შეიქმნა განათლების მართვის სპეციალური დაწესებულება — კავკასიის სასწავლო ოლქი. პირველ გიმნაზიას ქწოდა სათავადაზნაურო. თბილისში დაარსდა ახალი, კომერციული გიმნაზიაც. 1850 წლიდან გიმნაზია ფუნქციონირებდა ასევე ქუთაისშიც.

საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმების შემდეგ ცარიზმმა დაიწყო ზრუნვა რუსულენოვანი საეკლესიო კადრების მოსამზადებლად, რისთვისაც 1817 წელს თბილისში გაიხსნა სასულიერო სემინარია. მომდევნო წლებში სამაზრო სასულიერო სასწავლებლები დაარსებულ იქნა თელავში, გორში, სიღნაღსა და ქუთაისში. მიუხედავად იმისა, რომ სახელმწიფო ხარჯზე მოქმედი ყველა საერო თუ სასულიერო სასწავლებელი თვითმპყრობელობის რუსიფიკატორულ მიზნებს ემსახურებოდა, განათლების ამ კერებში ქართველი ინტელიგენციის მრავალი სახელოვანი წარმომადგენელი აღიზარდა.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში სასკოლო ქსელი შესამჩნევად გაფართოვდა, მაგრამ განათლებაზე გაზრდილ მოთხოვნას მაინც ვერ აკმაყოფილებდა. ახალი სასწავლებლების დაარსება სულ უფრო აქტიუალური ხდებოდა. 1865 წელს საფუძველი ჩაეყარა ქალთა პირველი თანრიგის სკოლას, რომელიც მალე გიმნაზიად გადაკეთდა. მასში სწავლა ყველა წოდების გოგონებს შეეძლოთ. 1892 წელს პროგიმნაზიის ბაზაზე ქალთა მეორე გიმნაზიაც ჩამოყალიბდა.

1866 წელს ამოქმედდა თბილისის რეალური გიმნაზია. ამავე წელს კავკასიაში ქრისტიანობის აღმდგენელმა საზოგადოებამ დააფუძნა ვაჟთა სპეციალური სასწავლებელი — თბილისის ალექსანდრეს სახელობის სამასწავლებლო ინსტიტუტი. ეს იყო პედაგოგთა კადრების პირველი სამჭედლო საქართველოში და ამ პროფილის ერთ-ერთი უძველესი სასწავლებელი მთელს იმპერიაში.

მას შემდეგ, რაც კერძო პირებს, საქალაქო თვითმმართველობებსა და სასოფლო საზოგადოებებს დაწესებით სასწავლებელთა გახსნის უფლება მიეცათ, საქართველოში იმატა ე. წ. სახალხო სკოლების რიცხვმა. მაგალითად, თბილისის საქალაქო თვითმმართველობამ დააარსა ერეკლე II-ისა და ბ. ბელინსკის სახელობის სასწავლებლები. აქვე არსებობდა ვაჟთა 5 და ქალთა 4 პანსიონი, სახელოსნო, მუსიკალური და სხვ. სკოლები.

1879 წელს თბილისში გაიხსნა სათავადაზნაურო ორკლასიანი სკოლა. ეს იყო დაწესებითი განათლების პირველი ქართული კერა, რომელიც თავისი სასწავლო პროგრამით გიმნაზიას გაუთანაბრდა.

ეროვნული სწავლა-განათლების განვითარებაში თვალსაჩინო წვლილი მიუძღვის ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას. მისი ჯგუფით დაწესებითი სკოლები შეემატა ბათუმს, თიანეთს, კავკავსა და სხვ.

1877 წელს თავადაზნაურობამ ჩამოაყალიბა ღარიბ მოსწავლეთა დამხმარე საზოგადოება. იგი ხელმოკლე ოჯახებს შემწედ ველინებოდა განათლების დაუფლებაში, მატერიალურ დახმარებას უწევდა ნიჭიერ მოსწავლეებსა და სტუდენტებს.

წიგნიერების გავრცელებას ხელს უწყობდა სამკითხველოების ქსელის გაფართოება, საჯარო ლექციები, საკვირაო სკოლები. 1846 წელს დაარსებულ იქნა თბილისის საჯარო ბიბლიოთეკა. 1873 წელს პირველი ბიბლიოთეკა გაიხსნა ქ. ქუთაისშიც.

ქართველ მოღვაწეთა ძალისხმევით აღმავლობა დაეტყო წიგნის ბეჭდვას. საგანმანათლებლო-პოპულარული და სამეცნიერო ლიტერატურის გამოქვეყნებასთან ერთად, დიდი ყურადღება ეთმობოდა სახელმძღვანელოების გამოცემას. საყოველთაო აღიარება მოიპოვეს ი. გოგებაშვილის „დედა ენამ“, „რუსკოე სლოვომ“ და სხვ. ახალ სიმაღლეზე ავიდა ქართული პედაგოგიური აზრი, რომლის თვალსაჩინო წარმომადგენლები იყვნენ: იაკობ გოგებაშვილი, ილია წინამძღვრიშვილი, ლუარსაბ ბოცვაძე, ივანე როსტომიშვილი, ნიკო ცხვედაძე და სხვები. მათ შემუშავეს და დანერგეს აღზრდის მოწინავე თეორია, მეთოდისა და პრაქტიკა.

თვითმპყრობელობა და მისი ბიუროკრატია ხელს უშლიდნენ ეროვნული განათლების სისტემის ფორმირებას. XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან განსაკუთრებით ცდილობდნენ, განედევნათ ქართული ენა სასწავლო დაწესებულებებიდან, მათ შორის დაწესებითი სკოლიდან. პროგრესული ქართველი მოღვაწეები, პედაგოგები და სხვ. წინ აღუდგნენ ხელისუფლების ამ ვერაგ განზრახვას, მაგრამ ვერას გახდნენ. ქართული ენა საკოლო პროგრამიდან ამოიღეს.

ცარიზმის რუსიფიკატორული საგანმანათლებლო პოლიტიკის მიუხედავად, დიდი კულტურული ტრადიციების მქონე ქართველი ხალხი მაინც ძალუძდა ქვაფეხობდა ცოდნასა და სწავლა-განათლებას. წერა-კითხვის მცოდნეთა რიცხვის მიხედვით საქართველოს მოწინავე ადგილი ეკავა რუსეთის იმპერიაში.

საზოგადოებრივ-კულტურული ცხოვრების დაწინაურება და განათლების განვითარება ქართული უმაღლესი სასწავლებლის დაარსების ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა, მაგრამ მეფის ხელისუფლება აბრკოლებდა ქართველი ერის ამ სანუკვარ მისწრაფებას. მთავრობამ გიმნაზიადამთავრებულ ქართველ ახალგაზრდებს მხოლოდ რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში შესვლის ნება დართო და მათთვის განსაზღვრული ოდენობის სტიპენდია გამოყო. ჩვენმა თანამემამულეებმა ფართოდ ისარგებლეს ამ შესაძლებლობითაც და საუნივერსიტეტო ქალაქებს მიაშურეს. განათლების მესვეურებმა ანგარიში გაუწიეს შექმნილ გარემოებას და მოსკოვისა და პეტერბურგის უნივერსიტეტების კავკასიელ სტუდენტთათვის ქართული ენის სწავლება შემოიღეს.

1854 წელს დავით ჩუბინაშვილის ხელმძღვანელობით პეტერბურგის უნივერსიტეტში ქართული ენის კათედრაც დაარსდა.

მეცნიერება. ეროვნული სახელმწიფოებრიობის მოშლამ საქართველოში საფუძველი გამოაცალა მეცნიერების განვითარებას, მაგრამ ინტერესი კულტურის ამ სფეროსადმი არ ჩამკვდარა. ჩვენი თანამემამულენი სამშობლოს გარეთ, მოსკოვსა და პეტერბურგში განაგრძობდნენ სამეცნიერო თუ კვლევით საქმიანობას.

ტრადიციულად, მთავარი ყურადღება კვლავაც ჰუმანიტარულ მიმართულებას ეთმობოდა, თუმცა ქართველ კაცს შეეძლო თავისი სიტყვა მეცნიერების საბუნებისმეტყველო და ტექნიკურ დარგებშიც ეთქვა. მაგალითად, იოანე ბატონიშვილმა „საქართველოს ისტორიისა“ და „ახალი ისტორიის“ გარდა შექმნა სახელმძღვანელო ფიზიკაში; ბაგრატ ბაგრატიონის ისტორიულ თხზულებებთან ერთად („ახალი მოთხრობა“, „რუსეთ-სპარსეთის ომი“) ეკუთვნის აგრეთვე სამედიცინო და ეკონომიკური ხასიათის შრომები; პეტრე ბაგრატიონმა აღმოაჩინა რადიოაქტიურობის მქონე მინერალ ორთიტის ერთ-ერთი სახეობა რომელსაც მის პატივსაცემად შეძღვეს „ბაგრატიონიტი“ ეწოდა, გამოიგონა პირველი მშრალი გალვანური ელემენტი — ქიმიური რეაქციის შედეგად ელექტროდენის მისაღები ხელსაწყო, შეიმუშავა ოქროს მოპოვება-დამუშავების ორიგინალური მეთოდი და სხვ.

ბაგრატიონთა სახელგანთქანი გვარის კიდევ ერთმა წარმომადგენელმა თავი მშობლიური ისტორიის, ენისა და ლიტერატურის მეცნიერული შესწავლით გამოიჩინა: თეიმურაზ ბაგრატიონი რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის საპატიო წევრად აირჩიეს რუსთველოლოგიური გამოკვლევისა და საქართველოს ისტორიაში გამოქვეყნებული ნაშრომისათვის „ივერიის ისტორია“.

ქართველ სწავლულთა მთელი ძალისხმევა მიმართული იყო საქართველოს გმირული წარსულის წარმოჩენის, მისი თვითმყოფადი კულტურისა და ისტორიის პოპულარიზაციისაკენ. XIX საუკუნის პირველ ნახევარში ასეთი ხასიათის არაერთი საყურდღებო ნაწარმოები შეიქმნა და გამოქვეყნდა.

აღსანიშნავია სულხან ბარათაშვილის პეტერბურგში დაბეჭდილი „საქართველოს ისტორიის“ ხუთტომეული და სხვა პუბლიკაციები, რომლებშიც ჩვენი ქვეყნის წარსული მსოფლიო ისტორიის ფონზეა განხილული.

ქართველი ხალხის თავგადასავლის მთლიანობაში გააზრების საინტრესო ცდაა მოცემული ისტორიკოს ნიკო დადიანის თხზულებაში, რომელიც „ქართველთა ცხოვრების“ სახელწოდებითაა ცნობილი.

საქართველოს ახალი ისტორიის დიდძალ საგულისხმო ფაქტს ვეცნობით პლატონ იოსელიანის ქართულ („ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა“) თუ რუსულენოვან ისტორიულ-ფილოლოგიურ ნარკვევებში.

ქართულ მეცნიერულ ნუმიზმატიკას დაუდო სათავე ისტორიკოსმა მიხეილ ბარათაშვილმა, რომელმაც მოიძია, შეკრიბა, აღწერა და დაათარღლა ათეულობით ეროვნული მონეტა. 1844 წელს მან პეტერბურგში რუსულ და ფრანგულ ენებზე გამოსცა ფუნდამენტური ნაშრომი „საქართველოს სამეფოს ნუმიზმატიკური აქტები“. წიგნმა ფართო აღიარება ჰპოვა, მ. ბარათაშვილი პარიზის მეცნიერებათა აკადემიის წევრად აირჩიეს.

ქართველოლოგიის, როგორც მეცნიერების ახალი მიმართულების ჩამოყალიბებას ვეროპაში, ასევე ქართული კულტურის დასაუფლები მკითხველისათვის გაცნობის საქმეს დიდი ამაგი დასდო ფრანგმა ორიენტალისტმა, აკადემიკოსმა მარი ბროსემ. მან ფრანგულად თარგმნა და პეტერბურგში გამოსცა „ქართლის ცხოვრების“ შვიდი ტომი, ვრცელი მეცნიერული კომენტარებით გამოაქვეყნა სენია ჩხეიძის, პაპუნა ორბელიანის, ომან ხერხეულიძის ისტორიული თხზულებები; ქართველ მეცნიერებთან დ. ჩუბინაშვილთან და ზ. ფალაუნდიშვილთან ერთად ხელახლა (ვახტანგ VI-ის შემდგომ) გამოსცა შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“. მ. ბროსეს კალამს ეკუთვნის „საქართველოს ისტორია“ და სხვა მნიშვნელოვანი გამოკვლევები.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში თვალსაჩინო როლი მიუძღვის დიმიტრი ბაქრაძეს. მეტად ფასეულია მისი „ისტორია საქართველოსი“, რომელშიც თხრობა უძველესი დროიდან X საუკუნის ბოლომდეა

მოყვანილი. დ. ბაქრაძის ინიციატივით 1889 წელს ჩამოყალიბდა ქართული კულტურის ძვირფასი კვრა — საეკლესიო მუზეუმი, შეიქმნა კავკასიის ისტორიისა და არქეოლოგიის საზოგადოება და სხვ. დიმიტრი ბაქრაძე ითვლება ქართული პალეოგრაფიის ფუძემდებლად, ასევე ისტორიის სხვა დამხმარე დისციპლინების (არქეოლოგია, ეთნოგრაფია) კვლევის ერთ-ერთ თაოსნად. იგი არჩეული იყო რუსეთის აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად.

საქართველოს წარსულის მეცნიერულ შესწავლას ემსახურებოდნენ ცნობილი მოღვაწენი: მოსე ჯანაშვილი (1884 წელს გამოსცა „საქართველოს ისტორიის“ სახელმძღვანელო), თედო ჟორდანიას (აღსანიშნავია მისი „ქრონიკები“), ნიკო ხიზანიშვილი (ურბნელი), ალექსანდრე ყიფშიძე (ფრონელი), ზაქარია ჭიჭინაძე და სხვ.

ქართული ფილოსოფიური აზროვნების მდიდარი ტრადიციები უძლოდა წინ სოლომონ დოდაშვილის დაინტერესებას მეცნიერების ამ დარგის პრობლემატიკით. ქართველ მეცნიერსა და განმანათლებელს არ დასცალდა განზრახული გეგმის — ფილოსოფიის მთლიანი კურსის შექმნა, მაგრამ მოასწრო და 1827 წელს გამოაქვეყნა მისი შესავალი ნაწილი „ლოგიკა“. ს. დოდაშვილის „ლოგიკას“ დიდი ხნის განმავლობაში იმპერიის საშუალო სასწავლებლებში სახელმძღვანელოდ იყენებდნენ.

1858 წელს გერასიმე ქიქოძემ (გაბრიელ ეპისკოპოსმა) რუსულ ენაზე დაბეჭდა კაპიტალური გამოკვლევა „ცდისეული ფსიქოლოგიის საფუძვლები“, რომელშიც იმ ეპოქის საბუნებისმეტყველო მეცნიერებანი ფილოსოფიურ-ფსიქოლოგიურადაა გაანალიზებული. ეს წიგნიც რუსეთის მთელ სემინარიებში სახელმძღვანელოდ იხმარებოდა. ცნობილი სასულიერო მოღვაწის მეცნიერულმა კვლევა-ძიებებმა ათქმევინა ილია ჭავჭავაძეს, რომ გაბრიელ ეპისკოპოსი „სარწმუნოებას ამეცნიერებდა და მეცნიერებას ასარწმუნოებდა“.

ქართული ენისა და სიტყვიერების მნიშვნელოვან კვლევით ცენტრად იქცა პეტერბურგში გახსნილი ქართული ენისა და ლიტერატურის კათედრა, რომელსაც ჯერ დავით ჩუბინაშვილი, შემდეგ კი ალექსანდრე ცაგარელი უძღვებოდნენ. პროფესორმა დ. ჩუბინაშვილმა შეადგინა ქართულ-რუსულ-ფრანგული, ქართულ-რუსული და რუსულ-ქართული ლექსიკონები. მანვე რუსულ ენაზე დაბეჭდა ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია და ქართული ენის გრამატიკა. დავით ჩუბინაშვილის რედაქციით 1860 წელს კიდევ ერთხელ გამოიცა უკვდავი „ვეფხისტყაოსანი“.

ფართო კვლევა-ძიებით მუშაობას ეწეოდა პროფესორი ალექსანდრე ცაგარელი, რომელმაც პეტერბურგის უნივერსიტეტის დასრულების შემდეგ ცოდნა ავსტრიასა და გერმანიაში გაიღრმავა. მის ფუნდამენტურ ნაშრომებს ქართველოლოგიის მრავალ დარგში დღემდე არ დაუკარგავთ ღირებულება. განსაკუთრებით აღსანიშნავია საენათმეცნიერო გამოკვლევა „მეგრული ეტიუდები“, ლიტერატურათმცოდნეობითი ხასიათის მონოგრაფია — ქართული მწერლობის ძეგლთა აღწერილობა (სამ ტომად) და დოკუმენტების კრებული საქართველო-რუსეთის ურთიერთობის შესახებ XVIII საუკუნეში.

ქართველოლოგიის განხრით სამეცნიერო საქმიანობას მოსკოვში სათავეში ედგა ალექსანდრე ხახანაშვილი. პროფესორ ალ. ხახანაშვილს ეკუთვნის ქართული ლიტერატურის ისტორიის პირველი სისტემატური კურსი „ქართული სიტყვიერების ისტორია“, რომელიც ოთხ ტომადაა გამოცემული და სხვა საგულისხმო პუბლიკაციები.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ქართველმა სწავლულებმა მნიშვნელოვან წარმატებას მიაღწიეს საბუნებისმეტყველო დარგებშიც. სამშობლოში სათანადო პირობებს მოკლებულნი, ამ მიმართულებით კვლევასა და ექსპერიმენტებს ისინი ძირითადად რუსეთის სამეცნიერო ცენტრებში აწარმოებდნენ. პროფესორი ივანე თარხნიშვილი განაგებდა ფიზიოლოგიის კათედრას პეტერბურგის სამხედრო-სამედიცინო აკადემიაში. მისმა ნაშრომებმა თვალსაჩინო წვლილი შეიტანეს მეცნიერული ფიზიოლოგიის გაღრმავებაში.

ოდესის უნივერსიტეტში მოღვაწეობდნენ საქვეყნოდ აღიარებული ქიმიკოსები პეტრე მელიქიშვილი და ვასილ პეტრიაშვილი. არაორგანულ ქიმიაში შექმნილი მნიშვნელოვანი გამოკვლევებისათვის პროფესორ პ. მელიქიშვილს რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის უმაღლესი ჯილდო, ლომონოსოვის პრემია მიანიჭეს. იგი ავტორია საფუძვლიანი შრომებისა ასევე ორგანულ და ანალიზურ ქიმიაში.

პროფესორ ვასილ პეტრიაშვილის ნაშრომებს აგროქიმიის დარგში, მეცნიერულთან ერთად, დიდი პრაქტიკული მნიშვნელობაც ჰქონდა სოფლის მეურნეობის, კერძოდ ღვინის დაყენების, რძის დამუშავებისა და სხვა კუთხით.

ცარიზმის ანტიხალხური კილონიური პოლიტიკის მიუხედავად, რომელიც არათუ ეროვნული მეცნიერების განვითარებას, განათლების გავრცელებასც კი წინ ეღობებოდა და აბრკოლებდა, ქართული მეცნიერული აზრი მაინც ფეხს უწყობდა დროის მდინარებას, ცდილობდა არ ჩამორჩენოდა საერთო პროგრესს.

პრუსა. გაზეთი, როგორც პერიოდული ბეჭდვითი გამოცემა XVII საუკუნიდან არსებობს, მაგრამ ქართულ სინამდვილეში მან ერთობ გვიან შემოაღწია. იოანე ბაგრატიონის სრულად ქონდა გააზრებული პრუსის საჭიროება და დანიშნულა. მის მიერ 1799 წელს შედგენილი სახელმწიფო მმართველობის რეფორმის

პროექტში ნავარაუდევო იყო ბეჭდური ორგანოს დაფუძნება, რომელსაც სახაზინო შემოსავლის გაზრდასთან ერთად ხელი უნდა შეეწყო კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობის გაცხოველებებისათვის, მაგრამ პატონიშვილის განხრახვას განხორციელება არ ეწერა.

XIX საუკუნის პირველი მეოთხედის რუსეთის იმპერიაში, პეტერბურგისა და მოსკოვის გარდა, ორიოდე პერიოდული გამოცემა თუ გამოდიოდა. საქართველოსა და მთელს კავკასიაში პირველი გაზეთი 1819 წლის 8 მარტს დაიბეჭდა „საქართველოს გაზეთის“ სახელწოდებით. ეს იყო მცირე ფორმატის, ოთხგვერდიანი, ყოველკვირეული გამოცემა, რომელიც კავკასიის ცალკე კორპუსის სტამბაში იბეჭდებოდა და ხელმოწერით ვრცელდებოდა. გაზეთს რუსი სამხედრო მოხელენი გამოსცემდნენ, რის გამოც იგი ჯერ რუსულად იწერებოდა, შემდეგ კი ქართულ ენაზე ითარგმნებოდა.

გაზეთი ოფიციალური ორგანო იყო, მასში ძირითადად საიმპერიო ხელისუფლებისა და ადგილობრივი რუსული ადმინისტრაციის ბრძანება-განკარგულებანი, განცხადებები, უცხოეთის ქრონიკა, პოპულარული რუსული მოთხრობების ნაწყვეტები და სხვა ქვეყნდებოდა. 1820 წლის მეორე ნახევრიდან გამოცემას „ქართული გაზეთი“ უწოდეს, თუმცა პროგრამის მხრივ მას ცვლილება არ განუცდია. 1822 წლიდან გაზეთის ბეჭდვა უსახსრობის გამო შეწყვეტილ იქნა.

1828 წლის 4 ივლისიდან 1832 წლამდე თბილისში გამოდიოდა ახალი ქართულენოვანი გაზეთი „ტფილისის უწყებანი“, რომელიც ასევე ოფიციალური – „ტფილისკი ვედომოსტის“ პარალელური გამოცემა იყო და არსებითად, მისსავე თარგმანს წარმოადგენდა. „ტფილისის უწყებანი“ სოლომონ დოდაშვილის ხელმძღვანელობით კვირაში ურთხელ, სამშაბათობით გამოიცემოდა. გაზეთში მთავრობის დადგენილებების, ახალი ამბების, საინტერესო ცნობებისა და განცხადებების გვერდით ზოგჯერ პუბლიცისტურ სტატიებსაც ეთმობოდა ადგილი, „მხატვრულ ნაწილს“ კი რუს მწერალთა ნაწარმოებები ავსებდა. პირველ ქართულ გამოცემასთან შედარებით, რომლის ხელმოწერათა რიცხვი მცირე იყო, „ტფილისის უწყებანს“ მკითხველი მოუმრავლდა, გაზეთის ტირაჟი ოთხ ასეულ ვეზემპლარს აღწევდა.

1832 წლის იანვარში მზის სინათლე იხილა პირველმა ქართულმა ჟურნალმა, რომელიც შემოსვენებული გაზეთის დამატების სახით დაისტამბა და „სალიტერატურონი ნაწილნი ტფილისის უწყებათანი“ ეწოდებოდა. ჟურნალის სულისჩამდგმელი და რედაქტორი სოლომონ დოდაშვილი იყო. ახალი გამოცემის მიზანს იგი მშობლიური ენის განვითარებაში, ქართული სულიერი კულტურის აღორძინების, „მამულის დიდებისა და გონების განათლებისათვის“ ხელშეწყობაში ხედავდა.

ჟურნალი 24-გვერდიან, მომცრო ზომის ორკვირეულ ორგანოს წარმოადგენდა და შეიცავდა განყოფილებებს: მოთხრობები, ლექსები, კრიტიკა, ისტორია, განცხადებები, ანეკდოტები და სხვა.

გამოცემა საგულისხმო მოელენა იყო არა მხოლოდ მხატვრული ლიტერატურისა და ჟურნალისტიკის თვალსაზრისით, არამედ იმიტაც, რომ იგი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სამსახურში იდგა და კოლონიური რეჟიმის წინააღმდეგ მებრძოლი ერისათვის დამატებითი, კერძოდ, პოლიტიკური დატვირთვაც გააჩნდა. მართლაც, „სალიტერატურონი ნაწილნი“ პატრიოტულ შეხედულებათა პროპაგანდას ეწეოდა, მამულიშვილურ გრძნობებს აღვივებდა, საზოგადოებრივ აზრს იდეური მიმართულებით ხვეწდა და აცხოველებდა. ამგვარი სულისკვეთების გამოცემა რეაქციული ცენზურის პირობებში დიდხანს ვერ გასტანდა. ჟურნალის მხოლოდ 5 ნომრის გამოქვეყნება მოესწრო, 1832 წლის მარტში იგი დახურულ იქნა.

1838-1841 წლებში პლატონ იოსელიანი ყოველწლიურად ბეჭდავდა „საქართველოს კალენდარს“. მისი დაწყებული საქმე 1888 წლიდან ვალერიან გუნიამ განაგრძო. დიდი ხნის განმავლობაში ეს ხელმისაწვდომი გამოცემა კეთილ სამსახურს უწევდა განათლებას მოწყურებული მოსახლეობის ფართო ფენებს. პ. იოსელიანი იყო მესვეური ასევე გაზეთ „ზაკავკასკი ვესტნიკის“ ქართული თარგმანისა, რომელიც 1845 წლიდან 1856 წლამდე გამოდიოდა.

1846 წელს დაარსდა მთავრობის ოფიციალური ორგანო „კავკაზი“. ამ ყოველკვირეულ რუსულ გაზეთში ქართველი მოღვაწენიც თანამშრომლობდნენ.

40-იან წლებში იყო ქართულენოვანი პერიოდული ორგანოს დაფუძნების ცდები თბილისსა და პეტერბურგში, მაგრამ მიზანი მიუღწეველი დარჩა. მხოლოდ 1852 წლის იანვარში, კავკასიის მეფისნაცვლის, მ. ვორონცოვის ხელშეწყობით გამოვიდა ყოველთვიური ჟურნალი „ცისკარი“, რომელსაც გიორგი ერისთავი უძღვებოდა. გამოცემა „ქართული სიტყვიერებითი ჟურნალი“ იყო. მას პოლიტიკურ თემატიკაზე წერა ეკრძალებოდა, რის გამოც გამოკვეთილი იდეური მიმართულება არ ჰქონია. ამის მიუხედავად, „ცისკარმა“ დიდად შეუწყო ხელი ქართული კულტურის აღმავლობას. მის ფურცლებზე დაიბეჭდა პირველად ალ. ჭავჭავაძის, გრ. ორბელიანის, ნიკოლოზ ბარათაშვილისა და სხვ. შემოქმედების ნიმუშები, უცხოელ მწერალთა ნაწარმოებების ქართული თარგმანები.

ხელმოწერათა სიმცირემ და უსახსრობამ 1853 წლის ბოლოსათვის „ცისკარის“ დახურვა განაპირობა. განახლებული ჟურნალი 1857-1875 წლებში ივანე კერესელიძის რედაქტორობით გამოიცემოდა. მისი მინაარსი თანდათანობით გაფართოვდა და მრავალმხრივი გახდა. მხატვრულ თუ ისტორიულ-ეთნოლოგიური

ზასიათის ლიტერატურას პუბლიცისტური და კრიტიკული სტატიებიც ემატებოდა; „ცისკრისათვის“ აღარც სოციალური და პოლიტიკური პრობლემატика იყო უცხო. მარიამია, ჟურნალი გამოხატავდა „მამათა“ კონსერვატიულ შეხედულებებს, იგი მძაფრად დაუპირისპირდა 60-იანელთა სახელოვან თაობას, მაგრამ არც ისაა უგულველსაყოფი, რომ სწორედ „ცისკარმა“ გაუხსნა გზა თერგდალეულებს ფართო ლიტერატურული და საზოგადოებრივი ასპარეზისაკენ.

ქართულ ჟურნალისტიკაში სრულიად ახალი სიტყვა იყო „საქართველოს მოამბის“ გამოცემა 1863 წელს ილია ჭავჭავაძის რედაქტორობით თერგდალეულთა ამ პირველი ბეჭდური ორგანოს კრელოს ნათლად გამოხატავდა საწყისი ნომრის მოწინავე, რომელიც ილიას კალამს ეკუთვნის. წერილში, არსებითად, საქართველოს სოციალური და ეროვნული თავისუფლების 60-იანელთა პროგრამაა გადმოცემული.

„საქართველოს მოამბის“ მესვეურები მიზნად მშობლიური ქვეყნისათვის ზრუნვას ისახავდნენ, ზალხში ცოდნისა და მეცნიერების გავრცელებისათვის იღვწოდნენ, თანადროული ცხოვრების ავ-კარგის გაშუქებას ესწრაფვოდნენ. ყოველივე ამის გვერდით, „საზოგადო ქურნალის“ დანიშნულებად მათ ერის პრაქტიკულ საჭიროებათა სამსახურიც წარმოედგინათ.

„საქართველოს მოამბემ“ სულ რაღაც ერთი წელი იარსება, მაგრამ შესამჩნევი ღვაწლი დასდო ქართული დემოკრატიული პრესის ფორმირებას, ეროვნული ლიტერატურისა და აზროვნების განვითარებას.

ამ მხრივ არანაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა გაზეთ „დროებას“, რომელიც 1866 წელს დაარსდა და 1885 წლამდე სისტემატურად გამოდიოდა. მას თავდაპირველად სათავეში გიორგი წერეთელი ედგა, უფრო დიდხანს სერგეი მესხი, ხოლო ბოლო წლებში ივანე მანაბელი რედაქტორობდა. ეს იყო „ვეროპული ზასიათის“ ქართული გაზეთი, რომლის ირგვლივ მთელი პროგრესული ინტელიგენცია შემოიკრიბა. „დროება“ „საქართველოს მოამბის“ ღირსეული მემკვიდრე გამოდგა. იგი მტკიცედ განაგრძობდა ერის განათლება-გათვითცნობიერების, მისი კონსოლიდაციის თერგდალეულთა კურსს.

1871 წელს ნიკო ნიკოლაძის თაოსნობით დაარსდა ცალკე ლიტერატურული ჟურნალი „კრებული“, რომელიც ორი წლის განმავლობაში თვეში ერთხელ გამოიცემოდა. ჟურნალს გ. წერეთელი ხელმძღვანელობდა. „კრებულის“ წამყვანი ძალა რედაქტორთან ერთად ნიკო ნიკოლაძე და აკაკი წერეთელი იყვნენ. ცენზურის მხრიდან მრავალი დაბრკოლების მიუხედავად, „დროებაცა“ და „კრებულისც“ შინაარსობრივად ეპოქის მოთხოვნათა დონეზე იდგნენ. ქართული ეროვნული და დემოკრატიული აზრის ეს მესიტყვენი არამარტო კულტურული ცხოვრების ავანგარდში მოექცნენ, არამედ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის წარმმართველ თავისებურ ცენტრად ჩამოყალიბდნენ.

ქართველი ზალხის ინტელექტუალურ აღმავლობაში, ზოგადად, ეროვნული კულტურის განვითარებაში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ილია ჭავჭავაძის „ივერია“. იგი 1877 წელს დაარსდა როგორც კვირეული გაზეთი, 1879 წელს ყოველთვიური ჟურნალის სახე მიიღო, ხოლო 1886 წლიდან ყოველდღიურ გაზეთად გადაკეთდა. „ივერია“ ლიტერატურულ-პოლიტიკური გამოცემა იყო და თემატური მრავალფეროვნებით გამოირჩეოდა. ილიამ მასში დანერგა ახალი პუბლიცისტური ჟანრი „შინაური მიმოხილვა“, რომელიც ფართო ინტერესს იწვევდა. ეს მეთაური წერილები აშუქებდა ქვეყნის საჭიროებებზე, მიუთითებდა მათი გადაჭრის გზებსა და საშუალებებზე. გაზეთის ფურცლებზე სისტემატურად ქვეყნდებოდა ქართული თუ ნათარგმნი მხატვრული თხზულებები, ასევე საინფორმაციო და ანალიტიკური მასალა საქართველოს, რუსეთისა და მსოფლიოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების საყურადღებო სიახლეთა შესახებ.

„ივერია“ დიდად შეუწყო ხელი ეროვნული მწერლობის წინსვლას, ქართული ზალხური შექოქედების პოპულარიზაციას, მკითხველის გემოვნების დახვეწასა და სხვ.

90-იან წლებში ჩვენს პერიოდიკას შეემატა გაზეთი „კვალი“ (დაფუძნდა 1893 წელს, რედაქტორი გ. წერეთელი), „ცნობის ფურცელი“ (დაარსდა 1896 წ., რედაქტორი ჯერ ვალერიან გუნია, შემდეგ ალექსანდრე ჭყონია) და ჟურნალი „მოამბე“ (გამოიცა 1894 წელს, რედაქტორი ალ. ჭყონია), რომლებმაც ფართოდ წარმოაჩინეს აღმავლობის პროცესში მყოფი ქართული ბურჟუაზიული და დემოკრატიული აზრი, სოციალ-დემოკრატიული და ფედერალისტური შეხედულებანი.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან ფეხს იკიდებს დარგობრივი პერიოდული ორგანოები, სახელდობრ: სასოფლო-სამეურნეო პროფილის, მოზარდი თაობისათვის გამიზნული და სხვ. სამეურნეო გამოცემები იყო „გუთნის ღედა“ (1862—1876 წ.წ., რედაქტორი დასაწყისში ივანე კერესელიძე; მოგვიანებით ანტონ ფურცელაძე), „სასოფლო გაზეთი“ (1868-1880 წ.წ., რედაქტორი თავიდან გიორგი წერეთელი, შემდეგ პეტრე უმიკაშვილი) და „მეურნე“ (1888—1898 წ.წ., რედაქტორი ჯერ ვასილ სულხანიშვილი დაბოლოს ილია ჭყონია); ხელოვნების ჟანრს განეკუთვნებოდა გაზეთი „თეატრი“ (დაარსდა 1885 წელს, სხვადასხვა დროს რედაქტორობდნენ ვასო აბაშიძე, ვალერიან გუნია, ალექსანდრე ნებიერიძე); საბავშვო-შემეცნებითი ზასიათი ჰქონდა ჟურნალებს „ნობათი“ (1883 წ., რედაქტორი ანდრია ღულაძე) და „ჯეჯილი“ (გამოდიოდა 1890 წლიდან, რედაქტორი ანასტასია თუმანიშვილი-წერეთლისა).

პრესის პარალელურად იზრდებოდა ქართული წიგნის გამოცემაც, რომელსაც სულ უფრო მეტი მკითხველი ეტანებოდა. მშობლიურ ენაზე სახელმძღვანელოების გარდა, გამოდიოდა სიტყვა-კაზმული მწერლობის ორიგინალური თუ ნათარგმნი ძეგლები, სამეცნიერო, პოპულარული შინაარსის ლიტერატურა და სხვ. 1847 წელს თბილისში წიგნის პირველი სპეციალიზებული მაღაზია გაიხსნა, 1863 წლისათვის კი ნაბეჭდი პროდუქციით ვაჭრობას უკვე სამი მაღაზია აწარმოებდა. 1880 წლიდან წიგნის მაღაზია დასავლეთ საქართველოში — ქუთაისშიც არსებობდა.

ლიტერატურა. ქართული კულტურის არსს შთამბეჭდავად გამოხატავდა ეროვნული ლიტერატურა, რომელმაც XIX საუკუნეში მძლავრი აღმავლობა განიცადა. განახლებული მხატვრული ლიტერატურა ახალ დროშიც სამშობლოს სიყვარულის, მისთვის მსახურების სულისკვეთებით საზრდოობდა. მწერლობა შემოქმედებითად ასახავდა ეპოქის ტკივილებს, ეძიებდა ახალ იდეალებს და წარმოაჩენდა საზოგადოებაში არსებულ განწყობილებებს.

მშობლიური ლიტერატურის განვითარებაში გამორჩეული წვლილი მიუძღვის იოანე ბატონიშვილს. მისი ენციკლოპედიური თხზულება „კალმასობა“ არა მხოლოდ წყობილსიტყვაობის საყურადღებო ძეგლია, არამედ ავტორის თანადროული ეპოქის ერთგვარი მატიანეც. პატრიოტული გრძნობით აღსავსე ეს ვეება ნაწარმოები განმანათლებლური თვალთხედვითაა გამსჭვალული და რეალისტურად ასახავს სინამდვილეს.

ეროვნული ლიტერატურის საგანძური სამეფო გვარის სხვა არაერთმა წარმომადგენელმაც გაამდიდრა, მათ შორის დიმიტრი და გრიგოლ ბაგრატიონებმა. პირველი მოსკოვში, ხოლო მეორე პეტერბურგში მოღვაწეობდა და იქ არსებულ ქართულ კოლონიათა თვალსაჩინო წევრები იყვნენ.

საქართველოს პოლიტიკურმა ბედუკუდმართობამ თავისი კვალი სხვაზე მეტად ქართულ სიტყვა-კაზმულ მწერლობას დააჩნია. ეროვნული თავისუფლების დაკარგვითა და სახელმწიფოებრიობის მოშლით გამოწვეულმა სულიერმა განცდებმა, მძიმე და უსახური აწმყოს ფონზე წარსულის განდიდების, მისი გაიდალების სულისკვეთება გააბატონა. XIX საუკუნის პირველ მესამედში ჩამოყალიბდა და ეროვნული ლიტერატურის მთავარ მიმართულებად იქცა რომანტიზმი, რომელიც ქართული მხატვრული აზროვნების დასავლური კულტურისაკენ შემობრუნებისა და მისი „ვეროპიემის“ დასაწყისადაა მიჩნეული. რომანტიკოსებმა საგრძნობლად გააფართოვეს ლიტერატურული ინტერესების სფერო. მათ ახალი ესთეტიკური პრინციპებისა და მხატვრული მეთოდის მომარჯვებით განსხვავებული ტონი და ფერადოვნება შესძინეს ქართულ პოეზიას, რომანტიკულ სახეებში გადმოსცეს ეპოქის სულიერი განცდები და ინტელექტუალური მისწრაფებანი.

ქართული რომანტიზმის ძირითადი წარმომადგენლები არიან ალექსანდრე ჭავჭავაძე, გრიგოლ ორბელიანი, ნიკოლოზ ბარათაშვილი, ვახტანგ ორბელიანი და სხვ.

ალექსანდრე ჭავჭავაძეს ერთხანს მხოლოდ მსუბუქ, სანადიმო და სამიჯნურო ლექსთა ავტორად მიიჩნევდნენ, მაგრამ „ქვეყნისათვის ანატირი“ პოეტის შემოქმედების მაგისტრალური ხაზი პატრიოტიზმშია. სამხედრო თუ ადმინისტრაციულ სამსახურში დიდად დაწინაურებული გენერალი თავისი დროის მეტად გამორჩეული და პოპულარული შემოქმედია. ქართველ მწერალთა ბიოგრაფიების ცნობილი მკვლევარის, იონა მეუნარეას სიტყვით, ალექსანდრე ჭავჭავაძის ლექსები „ქუჩ-ქუჩა და სოფელ-სოფელ იმღერებოდა“.

ახალ ქართულ ლიტერატურაში ალექსანდრე ჭავჭავაძემ დაუდო სათავე რომანტიკულ „მამულიშვილურ და მოქალაქეობრივ გულისტკივილს“ (ილია). მის ლირიკაში ამქვეყნიური ცხოვრების უკმაყოფილებით აღძრულ დარდთან („გოგჩა“) ერთად ეროვნული სევდაც იგრძნობა, წმინდა პიროვნული ტკივილებიცა და სოციალური უთანასწორობით გამოწვეული ნაღველიც („ახლოთ განჩხრეკილი კაცი“, „ვაჰ, სოფელსა ამასა და მისთა მღვმერთა“). ამასთან, პოეტის მხატვრული ნააზრევი გამსჭვალულია ჭეშმარიტების ძიებისა და უკეთესი მერმისის — „გულთ მაამი ჟამის“ რწმენით.

ქართული რომანტიზმში ახალ, უფრო მაღალ საფეხურზე აიყვანა „სიტყვის მეუფედ“ წოდებულმა გრიგოლ ორბელიანმა. მისი შემოქმედების მთავარი მოტივი საქართველოს ძნელბედობით გამძაფრებული ეროვნული პრობლემაა. პოეტის მეტკვიდრობის მნიშვნელოვანი ნაწილი საქართველოს რაინდული წარსულის ხოტბას შეიცავს. გრ. ორბელიანის პატრიოტული ლირიკა თავისუფლებისათვის ბრძოლის, მამულის სიყვარულის გაბმული ჰიმნია („ჰე, ივერიაგ“, „იარალი“ და სხვ.), ხოლო პოემა „სადღეგრძელო“ ის მტკიცე ბალავარია, რომელსაც XIX საუკუნეში აღმოცენებული ქართული ნაციონალიზმის მძლავრი შენობა დაემკვიდრა.

პოეტი ბუნების მშვენიერების, სიყვარულისა და მეგობრობის შეუდარებელი მომღერალია. ანაკრეონტულ ხასიათთან ერთად მისი პოეზიისათვის ნიშანდობლივია წუთისოფლის წარმატებით განპირობებული სევდა-მწუხარებაც, სოციალური უთანაბრობით დაჩაგრულ მოყვასისადმი თანაგრძნობაც („მუშა ბოქულაძე“), ჰუმანიტური და განმანათლებლური შებედულებანიც.

გრიგოლ ორბელიანის ცხოვრება და მსოფლმხედველობა წინააღმდეგობრივი იყო. მის ნააზრევი აშკარად გამოსჭვივის გაორებული პიროვნება, რომელიც რუსეთის ტახტის გულითადი მსახურიცაა და თვითმპყრობელობის მარწუხებიდან სამშობლოს დახსნაზე მეოცნეუე პატრიოტიც. მართლაც, პოეტის თავდაპირველი რადიკალიზმი ჯერ ხელისუფლებასთან ლოიალობით, მერე კი ერთგულქვეშევრდომობით

შეიცვალა. ცარიზმის საწინააღმდეგო შეთქმულების მონაწილე ახალგაზრდა გრიგოლ ორბელიანი მზად იყო თავის მამულში „მორით მოსული“ მტერი მიეცა „მახვილს ღესულსა.“ მაგრამ, როცა ჭაბუკური მგზნებარება დაცხრა, საიმპერიო მთავრობასთან ერთობ დაახლოებული ინფანტერიის გენერალი კავკასიის მეფისნაცვლის მოვალეობასაც ასრულებდა და დითირამბებს უძღვნიდა ნიკოლოზ I-სა თუ ალექსანდრე II-ეს. მიმწუხრის უამს კი მხცოვანი შემოქმედი აღსარებასავით წერდა; „დავბერდი, ბედს ვერ მოვესწარ, დაემხო ჩემი სამშობლო, გულს მიკლავს უიმედობა, საფლავს ჩავდივარ სიმწარით“-ო.

ეროვნული ლიტერატურისა და საზოგადოებრივი აზროვნების განვითარებაში მთელი ეპოქა შექმნა ნიკოლოზ ბარათაშვილმა, რომლის პოეზიას ქართული რომანტიზმის გვირგვინს უწოდებენ, ზოგიერთი ლექსი კი ჩვენი სიტყვაკაზმული მწერლობის შედევრადაა აღიარებული. პოეტის შემოქმედება იმ მხრფაცაა ფასეული, რომ მან, ილია ჭავჭავაძის სიტყვით, „კაცობრიობის წყურვილს ქართველიც თანამოსაგრედ გაუსადა“.

ნ. ბარათაშვილის ფიქრისა და ზრუნვის საგანი ქართლის ბედი იყო. მისი სვედის წყარო უფლებააყრილი სამშობლოს უნუგეშო მდგომარეობაა, თუმცა პოეტს არც პიროვნულ ცხოვრებაში აკლდა „სულით თბლობა“ და იმედგაცრუება. ნ. ბარათაშვილი წუხს ცხოვრების უსამართლო ამაოებაზე, მაგრამ რჩება უდრეკი ხასიათის, მეზობლი სულის შემოქმედად. იგი გმობს მარტობას, უპირისპირდება ბოროტებას და ადამიანის მთავარ დანიშნულებად „სოფლისათვის ზრუნვას“ — ხალხის სამსახურს მიიჩნევს („ფიქრნი მტკერის პირას“).

მისი უკვდავი „მერანი“, რომელიც პავლე ინგოროყვას მიგნებით, ლეგენდარულ ალექსანდრე ბატონიშვილს ეძღვნება, თავისუფლებისათვის ბელისწერასთან შერკინების, მოძმეთა ხვედრის შემსუბუქების, იმედიანი მომავლისათვის თავგანწირვის იდეითაა შთაგონებული. პოეტი დარწმუნებულია, რომ უეჭველად „გათენდება დილა მზიანი“ და ესწრაფვის, იყოს „ვარსკვლავი განთიადისა მორბედი“ („არ უკიჟინო, სატრფოო“).

ნიკოლოზ ბარათაშვილმა განსჯის საგნად აქცია თავისი დროის ერთ-ერთი უმწვავესი პრობლემა, რომელიც საქართველოს პოლიტიკური ორიენტაციის, რუსეთთან საქართველოს ურთიერთობის საკითხის გარკვევას შეეხებოდა. პოეტი თავისუფლების აპოლოგეტია, საქართველოს დამოუკიდებლობის დაკარგვა მისთვის შინაგანად მიუღებელია („ბედი ქართლისა“). არადა, ეროვნული თავისუფლება კარგა ხანია წარხოცილია, საქართველო დამონებულია. ნიკოლოზ ბარათაშვილი იძულებულია, ანგარიში მკაცრ რეალობასაც გაუწიოს. ჩვენი ქვეყნის რუსეთთან დაკავშირებას იგი „ტკბილ ნაყოფად“ აღიქვამს („საფლავი მეფის ირაკლისა“), მაგრამ ეს ნაყოფი „წართმეული თავისუფლების საზღაური არ იყო“ და პოეტიც არ ურიგდება სინამდვილეს, ემიჯნება „ბოროტ სულს“, პროტესტს უცხადებს აუტანელ კოლონიურ ყოფას („სუმბული და მწირი“) და აღვივებს მისდამი დაუმორჩილებლობის სულისკვეთებას.

XIX საუკუნის 40-50-იან წლებში პოეზიის გვერდით ფართოდ ვითარდება დრამატურგია და პროზა. ცხოვრების რეალისტური ასახვა ლიტერატურის განმსაზღვრელ კურსად იქცევა. ჩვენს მწერლობაში კრიტიკული რეალიზმის ერთ-ერთ ფუძემდებლად გიორგი ერისთავია მიჩნეული. „ქართველ მოლიერად“ სახელდებული გ. ერისთავი ეროვნული კომედიოგრაფიის მესამირკვლეა. მას განსაკუთრებული წვლილი მიუძღვის ქართული კულტურის აღმავლობაში.

პოეტის, დრამატურგის, საზოგადო მოღვაწის — გიორგი ერისთავის სახელთან დაკავშირებულია ახალი, პროფესიული ეროვნული თეატრისა და ლიტერატურული ჟურნალის დაარსება. გ. ერისთავის შემოქმედების უმნიშვნელოვანესი ნაწილი დრამატული თხზულებებია („გაყრა“, „მეშლილი“, „დავა“, „ძუნწი“ და სხვ.), რომლებშიც საზოგადოებრივი თუ ყოფითი სინამდვილე შეუღლამაზებლადაა წარმოჩენილი. მხილებულია ბატონყმური ცხოვრების მანკიერებანი, ცარიზმის ბიუროკრატ მოხელეთა ბიწიერება, დახატულია დეგრაღირებულ მემამულეთა, ძუნწი და გაქნილი ჩარჩ-ვაჭართა სატირული პორტრეტები და სხვ.

გ. ერისთავის ლიტერატურულ ტრადიციებს განაგრძობდა დრამატურგი ზურაბ ანტონოვი. მის პიესებში („მზის დაბნელება საქართველოში“, „ტიფით მოგზაურობა ლიტერატორთა“, „ქმარი ხუთის ცოლისა“ და სხვ.) ასახულია ავტორის თანამედროვე ქართული სოფლისა და ქალაქის ცხოვრების კოლორიტული სურათები. პერსონაჟები არისტოკრატიის გვერდით მოსახლეობის დაბალი ფენის წარმომადგენლებიც არიან. შიამბეჭდავმა სცენებმა, მოსწრებულმა რეპლიკებმა, ხალასმა იუმორმა ზ. ანტონოვის კომედიების პოპულარობა და ხანგრძლივი სცენური სიცოცხლე განაპირობა.

დღემდე მოწონებით სარგებლობს ნიჭიერი დრამატურგის, ავქსენტი ცაგარელის კომედიები „ხანუმა“ და „რაც გინახავს, ვეღარ ნახავ“.

ქართულ სინამდვილეში ლიტერატურის ახალი ენარის — სოციალური რომანის დამამკვიდრებელია თვალსაჩინო მწერალი და პუბლიცისტი ლავრენტი არდაზიანი. რეალისტური ტენდენციით გამორჩეულ მის „სოლომონ ისაკიძე მეჯღანუაშვილში“ ნაჩვენებია ძველი ფეოდალური ყოფის ნგრევა და ბურჟუაზიული ურთიერთობების გარდაუვალობა საქართველოში. რომანი „მორჩილი“ კი მიმართულია დრომოჭმული ბატონყმობის წინააღმდეგ და თავადაზნაურობის დაცემა-გადაგვარების მტკიცეულ პროცესს აშუქებს.

მრავალმხრივი შემოქმედი იყო პატრიოტული ღირსების უბადლო შედეგის — „სამშობლო ზვესურისა“ — ავტორი, მწერალი, ეთნოლოგი, ლექსიკოგრაფი და საზოგადო მოღვაწე რაფიელ ერისთავი. მან სათავე დაუდო ქართულ საბავშვო ლიტერატურას, დიდად განავითარა ვოდვეილის ჟანრი („ჯერ დაიბოცნენ, მერე იქორწინეს“), გამოსცა რამდენიმე სპეციალიზებული ლექსიკონი, მოიძია, შეკრიბა და გამოაქვეყნა ქართული ფოლკლორის ნიმუშები და სხვ.

დანიელ ჭონქაძემ მხოლოდ ერთი ნაწარმოების — „სურამის ციხის“ შექმნა მოასწრო, მაგრამ მყარად დაიმკვიდრა ადგილი ქართული ლიტერატურის ისტორიაში. იგი პირველი ქართველი მწერალია, რომელმაც სააშკარაოზე გამოიტანა ბატონყმობის მთელი სიმახინჯე, მკაცრად დაგმო სოციალური უსამართლობა და ჩაგრულ გლეხობას მისი აღმოფხვრისაკენ მოუწოდა. პირველფიგურული წოდება აღმოფხვრებით შეხვდა დ. ჭონქაძის გაბედულ პროტესტს. ქედფიცხელმა თავადებმა ივანე კერესელიძე საყვედურებით აავსეს „სურამის ციხის“ „ცისკარში“ გამოქვეყნებისათვის, ხოლო დანიელ ჭონქაძეს მტკვარში გადაგდება დაუპირეს.

ყოველი ქართველისათვის გამორჩეული და საამაყო სახელია ილია ჭავჭავაძე. XIX საუკუნის ქართული მწერლობის, საზოგადოებრივი აზროვნების, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სიმაღლეს ილია განაპირობებს. თავისი მხატვრული თუ პუბლიცისტური ნააზრევით ილია ჭავჭავაძე არა მხოლოდ ეროვნული კულტურის საგანძურს ამდიდრებდა, არამედ ქართველ ხალხს კოლონიური და სოციალური ჩაგვრისაგან თავდაღწევის გზებსაც უსახავდა, სულს უწვრთნიდა და მხნეობას მატებდა. ილიას გენია საქართველოს ცხოვრების ყველა სფეროს სწვდებოდა. იგი იყო მწერალი, პუბლიცისტი, რედაქტორი, ბანკირი, საზოგადო მოღვაწე, ყოველი საქვეყნო საქმის თაოსანი, მეთაური ან ქმედითი მონაწილე, სიტყვით, კალმით თუ საქმით ერის გუშაგი, მისი მსახური და წინამძღოლი. საქართველო, ქართველი ერი, მისი ბედი და მომავალი წარმოადგენდა დიდი მოძღვრის შთაგონების წყაროს, შემოქმედების უწყვეტ იმპულსსა თუ პრაქტიკული ზრუნვის საგანს. ილია ჭავჭავაძის ლიტერატურული მემკვიდრეობა (ლექსები: „ელეგია“, „ყვარლის მთებს“, „ჩემო კარგო ქვეყანაჲ“...; პოემები: „ქართლის დედა“, „განდევილი“, „აჩრდილი“, მოთხრობები: „მგზავრის წერილები“, „სარჩობელაზედ“, „ოთარაანთ ქვრივი“ და სხვ.) ჩვენი ეროვნული საუნჯე და სულიერების უძრეტი წყაროა.

ჭეშმარიტად სახალხო მგოსანი იყო დიდი პოეტი და მოაზროვნე აკაკი წერეთელი, რომელსაც „ქართული პოეზიის იაღბუზს“ უწოდებენ. მისი დარი პოპულარობა და ხალხის სიყვარული სიცოცხლეში იშვიათად თუ ღირსებია ვისმეს! სამშობლო და მისი სიყვარული იქცა აკაკი წერეთლის შემოქმედების ქვაკუთხედად. პოეტმა უმაღლეს მწვერვალზე აიყვანა პატრიოტული ღირსება, რომელიც უსაზღვრო ოპტიმიზმითაა გამსჭვალული. ამასთან, აკაკი გრძნობით უმღერდა თავისუფლების, თანასწორუფლებიანობის, ძმობა-ერთობისა და მეგობრობის საკაცობრიო იდეალებს. მის პოეზიას ფართო დემოკრატიზმი, ღრმა მელოდოზობა და გენიალური სისადავე გამოარჩევს („ჩონგური“, „ციცინათულა“, „სულიკო“, „აღმართ-აღმართ“ და სხვ.)

ისტორიულ პოემებსა თუ პროზაულ ნაწარმოებებში („ბაგრატ დიდი“, „თორნიკე ერისთავი“, „ნათულა“, „პატარა კახი“, „ბაში-აჩუკი“) აკ. წერეთელმა მხატვრულად გააშუქა საქართველოს გმირული წარსული, დახატა სამშობლოსათვის თავდადებულ მამულიშვილთა ხატოვანი პორტრეტები და სახელოვანი წინაპრები მაგალითად დაუსახა თავის თანამედროვეთ. ილია ჭავჭავაძის მსგავსად, აკაკი წერეთელიც ეროვნული კულტურის მშვენება და სიამაყეა.

სხვა რომ არაფერი დაწერა, „დედა ენის“ შემდგენლისა და გამოცემლის სახელი ამ წიგნითაც სამუდამოდ შევიდოდა ქართველი ერის ისტორიაში, მაგრამ ცნობილი პედაგოგი, პუბლიცისტი და საზოგადო მოღვაწე, თერგდალეულთა კოპორტის თვალსაჩინო წევრი იაკობ გოგებაშვილი ჩინებული საბავშვო მწერალიც იყო. მისი დაუვიწყარი მოთხრობები („ივანანამ რა ჰქმნა“, „ერეკლე მეფე და ინგილო ქალი“, ...) მოზარდ თაობებს ეროვნული თვითშეგნების, სამშობლოს სიყვარულისა და ერთგულების გრძნობებს უღვივებდა.

მშობლიურ ლიტერატურას დიდი ამაგი დასდო სახელოვანმა პროზაიკოსმა და პუბლიცისტმა გიორგი წერეთელმა. თავის ბელეტრისტულ ნაწარმოებებში („პირველი ნაბიჯი“, „გულქანი“, „ჩვენი ცხოვრების ყვაილი“, „მამიდა ასმათი“) მწერალმა შემოქმედებითად გადმოსცა ფეოდალიზმის წიაღში ბურჟუაზიის შეჭრისა და დამკვიდრების პროცესი, ასახა ამ მნიშვნელოვანი მოვლენით ქართულ სინამდვილეში განპირობებული სოციალური ცვლილებები, გამოკვეთა ახალი ყოფის უპირატესობანი და სხვ.

ქართულ პოეზიაში მთის სუნთქვა, სილალე და მგზნებარება შემოიტანა სრულიად ორიგინალური ხმის პოეტმა ვაჟა-ფშაველამ. ბუნების დიდმა მესაიდუმლოემ უსულო სამყაროსაც სული შთაბერა და ადამიანურ ენაზე აამეტყველა. მის ლექსებსა თუ მოთხრობებში შვლის ნუკრიც გვესაუბრება და მთის წყაროც, ნაზი იაც და ადიდებული მდინარეც.

ვაჟას ფიქრი და ოცნება გამუდმებით სამშობლოს დასტრიალებდა. მისთვის სამშობლო ხან ყვავე-ყორნებთან შეჭიდებული დაჭრილი არწივია „(არწივი“), ხან მწარედ დაფიქრებული „თავჩაჩქინიანი მთები“

(„მთანი მალაქი“), ხან კიდევ ხმელი წიფელი, რომელსაც ხუგეძად ფესვის ბოლოზე აბოხული პატარა ყლორტილა შერჩენია და მის გაზრდას ნატრობს („ხმელი წიფელი“). ვაჟა-ფშაველას შემოქმედებაში წინა პლანზეა წამოწეული კაი ყმობის, ვაჟკაცობის, პატრიოტიზმის მოტივები, საქართველოს თავისუფლების, თემისა და პიროვნების ურთიერთობის, ადამიანის საზოგადოებრივი დანიშნულებისა და სხვა პრობლემები („კაი ყმა“, „ფშაველი ჯარისკაცის წერილი“, „ბახტრიონი“, „ალუდა ქეთულაური“, „სტუმარ-მასპინძელი“..).

რუსეთის თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ საბრძოლველად დარაზმული მთის ცხოვრება წარმოაჩინა თავის შემოქმედებაში „ქართველმა ჰომეროსმა“ ალექსანდრე ყაზბეგმა. თავისუფლებისა და ადამიანური ღირსების დასაცავად ხმალიშემართულ მის გმირებს, რომლებიც მთელი ქართველი ერის სულისკვეთებას გამოხატავენ, კეთილშობილების, რაინდობის, გულწრფელობის, სამშობლოსათვის თავგანწირვის მაღალი იდეალები გამოარჩევთ ამიტომაც შეიყვარა ხალხმა ალექსანდრე ყაზბეგის „ელგუჯა“, „ხვისბერი გრჩა“, „ელისო“, „მომღვარი“ და სხვა თხზულებები.

არსებული წყობილების კრიტიკის ფონზე გლჟკაცთა ბენაჟი ყოფა დახატული და მათდამი თანაგრძნობას შეიცავს ხალხოსან მწერალთა არაერთი მხატვრული ქმნილება. თავიანთ პროზაულ ნაწარმოებებში ხალხოსნურ იდეებს ასახავდნენ ანტონ ფურცელაძე („მაცი ხვითა“, „ვაი მართალთ“), ნიკო ლომოური („ალი“, „ქაჯანა“), ეკატერინე გაბაშვილი („მაგდანას ლურჯა“, „ღვინია გადაიხება“), სოფრომ მგალობლიშვილი („დედა მათა“, „ღამის მებრე ცეცო“) და სხვ.

ქართველი დემოკრატი მწერალი ეგნატე ნინოშვილი ბატონ-ყმობის შემდგომი ხანის გურიის მშრომელთა ცხოვრებას გვისურათხატებს. იგი მძაფრ ფერებში გვიჩვენებს ექსპლუატაციის სიმძიმით გამოწვეულ სოციალურ წინააღმდეგობებს და გაბედულად ექიმაგება უნუგეშოდ დარჩენილ ჩაგრულ მოსახლეობას. მოთხრობებში „სიმონა“, „გოგია უიშვილი“, „ქრისტინე“, „პალიასტომის ტბა“ მწერალი ფარდას ხდის ცარიზმის მოხელეთა ძალმომრეობას, ამხელს მედროვე ადამიანთა სიმდაბლესა და სხვ. ე. ნინოშვილი ავტორია ისტორიული რომანისა „ჯანყი გურიაში“, რომელშიც 1841 წლის გურიის ამბოხება მხატვრულადაა აღწერილი.

90-იან წლებში სამწერლო ასპარეზზე გამოვიდა სიტყვის ოსტატთა ახალი, ნიჭიერი თაობა: დავით კლდიაშვილი, ვასილ ბარნოვი, იროდიონ ვედოშვილი, შიო არაგვისპირელი, დუტუ მეგრელი, შიო მღვიმელი და სხვ. რომელთა შემოქმედება უფრო ფართოდ მომდევნო ეპოქაში გაიშალა.

ქართული ლიტერატურის პოპულარიზაციას, უურნალ-გაზეთებსა და წიგნებთან ერთად, ემსახურებოდა XIX საუკუნის პირველი ნახევრის თბილისის საოჯახო სალონები (ალექსანდრე ჭავჭავაძის, მანანა და ვახტანგ ორბელიანების, რომან ბაგრატიონის), ილია ჭავჭავაძის ცნობილი „ხუთშაბათობები“ („ივერიის“ რედაქციაში ახალი მხატვრული თხზულებების საჯარო კითხვა) და ლიტერატურულ პერსონაჟთა გასამართლებები, რომლებიც საზოგადოების ცხოველ ინტერესს იწვევდა.

თეატრი. XIX საუკუნის პირველი მესამედის ძვლებდობამ საქართველოში სასცენო ცხოვრებაც ჩაკლა. ქართული თეატრალური ხელოვნების აღორძინება 40-იანი წლების ბოლოდან იწყება. მისი ინიციატორი და ხელმძღვანელი მწერალი გიორგი ერისთავი იყო. მეფისნაცვალ მ. ვორონცოვის თანადგომით მან ჩამოაყალიბა მსახიობთა მუდმივი დასი და სათავე დაუდო ეროვნული თეატრის განახლებას.

ახალი ქართული თეატრის რამპის ჩირაღდანი 1850 წლის 2 (14) იანვარს აინთო. ამ დღეს თბილისის გიმნაზიის შენობაში წარმოდგენილ იქნა გ. ერისთავის კომედია „გაყრა“ თეატრმა მალე მოიპოვა პოპულარობა. ხელოვნების ამ ტრადიციული დარგის აღორძინება ღირსშესანიშნავი კულტურული მოვლენა იყო, რომელმაც საზოგადოების ცხოველ ინტერესი გამოიწვია. კავკასიის რუსულმა ხელისუფლებამ თეატრში ხალხის პატრიოტული სულისკვეთების გამაღვივებელი ძალა დაინახა და მას სუბსიდირება შეუწყვიტა. უსახსროდ დარჩენილმა თეატრმა არსებობა ვეღარ შეძლო, 1856 წელს დასი დიშალა.

ქართული პროფესიული თეატრის ხელახალი განახლება დაკავშირებულია ილია ჭავჭავაძისა და აკაკი წერეთლის სახელებთან. მათი თაოსნობით 1879 წელს თბილისში აღდგა მუდმივი თეატრი, ხოლო მისი საქმიანობის წარმართვის მიზნით შეიქმნა დრამატული საზოგადოება. მიუხედავად იმისა, რომ თეატრს პირველ ხანებში თავისი სცენა არ ჰქონია, დასმა მართო ერთ სეზონში მაყურებლის წინაშე 40-მდე სპექტაკლი წარმოადგინა. წარმატებით იდგმებოდა ორიგინალური, ნათარგმნი თუ გადმოკეთებული პიესები. თურგდალეულები ქომაგად ედგნენ ახლად ფეხადგმულ თეატრს, ზრუნავდნენ მისი რეპერტუარის გაფართოებისთვის, წერდნენ კრიტიკულ რეცენზიებსა და სხვ. სათავედანაწარმო ბანკის შემწევობით ქართულმა თეატრმა საკუთარი შენობაც შეიძინა. სცენური კულტურისა თუ მსახიობთა პროფესიული დონის ამაღლებას დიდად შეუწყო ხელი შექსპირის ტრაგედიების ივანე მანაბლისეულმა თარგმანებმა, რომელთა საფუძველზე განხორციელებულმა დადგმებმა იმთავითვე დაიმკვიდრეს ადგილი თეატრის რეპერტუარში.

1880 წელს დრამატული თეატრი დაარსდა ქუთაისში, სცენის მოყვარულთა წრეები აღმოცენდნენ გორში, თელავსა და ოზურგეთში. მუშა-სცენისმოყვარეთა ძალებით 1894 წელს ჩამოყალიბდა ბაქოს ქართული თეატრი.

ქართულ სცენას თეატრალური ხელოვნების მრავალი გამოჩენილი მოღვაწე ამშვენებდა, მათ შორის: ვასო აბაშიძე, ლადო მესხიშვილი, ნატო გაბუნია, მაკო საფაროვა-აბაშიძისა, კოტე მესხი, კოტე ყიფიანი, ვალერიან გუნია და სხვ. სუსხიანი რეაქციის პირობებშიც კი თეატრი რჩებოდა კულტურის ჩაუქრობ კერად, თავისუფლებისათვის ბრძოლის დიდ ეროვნულ ტრიბუნად.

სახვითი ხელოვნება. ოქრომჭედლობის, ჩუქურთმის, ფრესკის მდიდარ ქართულ ტრადიციებს დაეფუძნა სახვითი ხელოვნების ისეთი დარგები, როგორცაა ფერწერა, გრაფიკა და ქანდაკება. მათგან XIX საუკუნის საქართველოში უფრო ფართო გავრცელება პორტრეტულმა მხატვრობამ ჰპოვა. სწორედ ამ თანრის თვალსაჩინო წარმომადგენელი იყო პირველი ქართველი პროფესიონალი ფუნჯის ოსტატი გრიგოლ მამისურაძე — ალექსანდრე ჭავჭავაძის ყოფილი ყმა, რომელმაც 1844 წელს პეტერბურგის სამხატვრო აკადემია დაამთავრა. მისი ფერწერული ტილოების მხოლოდ მცირე ნაწილია შემონახული.

შთამბეჭდავი მხატვრული პორტრეტები შექმნეს რომანოზ გველესიანმა („კახელი დოქით“, „მოხუცი გლეხი“), ალექსანდრე ბერიძემ („მწყემსი“, „სალამურზე დამკვრელი ბიჭი“), ალექსანდრე მრეველიშვილმა („დაბალი დობე“, „სოფლის კანცელარიის წინ“) და დავით გურამიშვილმა („მოხუცის პორტრეტი“, „ქალიშვილის პორტრეტი“).

ქართული ფერწერის ყველაზე გამოჩენილი მოღვაწე გიგო გაბაშვილი იყო. სამხატვრო განათლებას იგი რუსეთსა და გერმანიაში დაუფლდა. 1891 წელს თბილისში მოეწყო მხატვრის პირველი პერსონალური გამოფენა. გ. გაბაშვილის მრავალრიცხოვანი მემკვიდრეობიდან (დახატა ორი ათასზე მეტი სურათი) შესრულების ოსტატობით განსაკუთრებით გამოირჩევა „სამი მოქალაქე“, „მთვრალი ხევსური“, „ალაფერობა“ და სხვ.

90-იანი წლების ბოლოს დაიწყო თავიანთი შემოქმედებითი გზა მაღალნიჭიერმა მხატვრებმა მოსე თოიძემ, ანტონ გოგიაშვილმა და ნიკო ფიროსმანაშვილმა. ფიროსმანის ქმნილებებმა მოგვიანებით მსოფლიო აღიარება მოიპოვეს.

წიგნის ბეჭდვისა და ჟურნალ-გაზეთების გამოცემის განვითარებამ ხელი შეუწყო ქართული გრაფიკის აღმოცენებას, რომლის პიონერად გრიგოლ ტატიშვილია მიჩნეული. მისი გრაფიურები ამშვენებდა იაკობ გოგებაშვილის „დედა ენასა“ და „ბუნების კარს“, 1888 წლის ქართველიშვილისეულ „ვეფხისტყაოსნის“ გამოცემას, არაერთი წიგნის გარეკანსა თუ სატიტულო ფურცელს.

XIX საუკუნის ბოლოს ქართული პროფესიული ქანდაკების მესაძირკველედ მოგვევლინა იაკობ ნიკოლაძე. დიდი ხელოვნის პირველი მნიშვნელოვანმა ქანდაკებამ „შოთა რუსთაველი“ კავკასიის მხატვართა 1897 წლის გამოფენაზე საყოველთაო მოწონება დაიმსახურა. ი. ნიკოლაძის შემოქმედება უფრო სრულად მომდევნო წლებში წარმოჩინდა.

ტექნიკურმა პროგრესმა კულტურის კიდევ ერთი ახალი დარგის — ფოტოგრაფიის წარმოშობა განაპირობა. ამ სიახლემ საქართველოში XIX საუკუნის 40-იან წლებში შემოადგინა. სპეციალურ ქალაქად ხე ფოტოგრაფიულად აღბეჭდილმა სურათმა მხოლოდ საოჯახო ალბომში როდი დაიდო ბინა. შემოქმედი ადამიანის თვალთ დანახული სხვადასხვა პეიზაჟი, პორტრეტი ან სცენა ხელოვნების ნიმუშსაც კი გაუტოლდა.

ერთ-ერთი პირველი ქართველი ფოტოგრაფი, რომლის ნამუშევრებმა საზოგადოებრივი მნიშვნელობა შეიძინეს, ალექსანდრე როინაშვილი იყო. 1865 წელს მან თბილისში საკუთარი ფოტოსტუდია „რემბრანდტი“ გახსნა. ფოტოაპარატით ხელში აღ. როინაშვილმა მოიარა საქართველოს კუთხეები და ფირზე აღბეჭდა არაერთი საინტერესო ექსპონანტი. მანვე გადაიღო ქართველ მწერალთა თუ ხელოვნათა (ილია, აკაკი, ნიკო ნიკოლაძე, ლადო მესხიშვილი და სხვ.) ფოტოსურათები და ამ დიდ მოღვაწეთა სახეები შთამომავლობას შემოუნახა.

1887-1888 წლებში ალექსანდრე როინაშვილის ფოტოგამოფენას რუსეთის ქალაქებმა ასტრახანმა, მოსკოვმა და პეტერბურგმაც უმასპინძლეს.

მუსიკა. ქართველმა ხალხმა საუკუნეთა განმავლობაში უაღრესად თვითმყოფადი, გულში ჩამწვდომი მუსიკა შექმნა მრავალხმიანი ხალხური სიმღერებისა თუ საეკლესიო საგალობლების სახით XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან საფუძველი ჩაეყარა ახალ, სავრო პროფესიულ მუსიკალურ ხელოვნებას, რომლის სათავეებთან მომღერალი ზარლამპი სავანელი და პიანისტი და კომპოზიტორი ალიოზ მიზანდარი იდგნენ.

ზ. სავანელმა პირველმა ჩამოაყალიბა მომღერალთა გუნდი და გამართა კონცერტი. მანვე ა. მიზანდართან ერთად თბილისში დააარსა ქართული სამუსიკო სკოლა. საქართველოს კონსერვატორიის წინამორბედ ამ სასწავლებელში მუსიკოსთა ახალ კადრებს ზრდიდნენ ქართული პიანისტური სკოლის მესაძირკვე ალიოზ მიზანდარი, მ. იპოლიტოვ-ივანოვი და სხვ.

ქართული მუსიკალური კულტურის ისტორიაში ბაინტერესო ფურცლები წაწერეს მხოლოდ ბალანჩივას, ხანდრო კაცაძისა და ეკუო ლილვის მომღერალთა გუნდებმა. განსაკუთრებით აღინიშნება ლადო აღნიაშვილის ეთნოგრაფიული გუნდი -- „ქართული საერო ხორო“, რომელსაც ჩუხი მუსიკის იოსებ რატილი ლოტბარობდა. ლ. აღნიაშვილმა დიდი ამაღც დასდო ქართული სასიმღერო შემოქმედების აღორძინებასა და შემდგომ განვითარებას.

დიდად დაწინაურდა ქართული საშემსრულებლო ხელოვნებაც. ფართოდ გაითქვეს სახელი პროფესიულმა მუსიკოსებმა ალიოზ შიხანდარმა (ფორტეპიანო), ანდრია ყარაშვილმა (ვიოლინო) და ვანო სარაჯიშვილმა (ჩელო). კომპოზიტორსა და პედაგოგს ა. ყარაშვილს ეკუთვნის პოპულარული რომანსები „ისევ შენ“, „დავრომილი სნეული“, და სხვ. „საქართველოს ბუღბუღად“ წოდებული ვანო სარაჯიშვილი ქართული პროფესიული ვოკალური ხელოვნების ერთ-ერთი ფუძემდებელია. ფილიმონ ქორიძე, როგორც საოპერო მომღერალი (ბანი), გამოდიოდა მილანის „ლა სკალას“ სცენაზე, იყო პეტერბურგის მარიამის თეატრის სოლისტი. მისი გასტროლები წარმატებით აღინიშნა ასევე სამხრეთ ამერიკაში.

XIX საუკუნის 90-იან წლებში შეიქმნა პირველი ქართული ოპერა „თამარ ცბიერი“, რომლის ავტორია კომპოზიტორი მელიტონ ბალანჩივაძე („თამარ ცბიერის“ ფრაგმენტები პირველად დაიდგა პეტერბურგში 1897 წელს). მ. ბალანჩივაძემ სათავე დაუდო ქართულ რომანსსაც („შენ გეტრფი მარად“, „ნანა“, „ოდესაც გიცქერ“).

ქართული კულტურის მოღვაწეებს შემოქმედებითი კონტაქტები აკავშირებდათ რუსეთისა და დასავლეთ ევროპის კულტურულ ძალებთან. საქართველოსა და ქართველი ხალხის ცხოვრებით დაინტერესდა არაერთი უცხოელი მწერალი თუ მცენერი. თბილისსა და წინანდალში იქმნებოდა ალ. გრიბოედოვის კლასიკური ნაწარმოებები; საქართველო იქცა მ. ლერმონტოვის „პოეტურ სამშობლოდ“, აქვე დაიწერა ლ. ტოლსტოის პირველი თხზულებაც. ქართული თემა აისახა ა. პუშკინისა და ა. ოდოევსკის შემოქმედებაში. თავიანთ მუსიკალურ კომპოზიციებში ქართულ მელოდიებს იყენებდნენ პ. ჩაიკოვსკი, ნ. რუბინშტიინი და სხვა რუსი კომპოზიტორები.

1858 წელს საქართველოში იმოგზაურა და თავისი შთაბეჭდილებანი სამშობლოში მოზრდილ წიგნად გამოაქვეყნა გამოჩენილმა ფრანგმა მწერალმა ალექსანდრე დიუმამ. 80-იან წლებიდან თბილისში დაიდო ბინა ქართველი ხალხის დიდმა მეგობარმა, გერმანელმა მწერალმა არტურ ლაისტმა, რომელმაც საქართველოს ისტორიისა თუ ქართული კულტურის ამსახველი საყურადღებო ნაშრომები გამოსცა.

ქართული ლიტერატურის რამდენიმე შედევრი, მათ შორის „ვეფხისტყაოსანი“ ინგლისელ მკითხველს გააცნო მარჯორი უორდროპმა და სხვ.

საქართველო 1900-1917 წლებში. მოსახლეობის დინამიკა და სოციალური სტრუქტურა XX საუკუნის დამდეგს

XX საუკუნის დასაწყისი საქართველოში დიდად არ განსხვავდებოდა XIX საუკუნის დასასრულისაგან. ქვეყანა კვლავ თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიებად დაყოფილ რუსეთის იმპერიის განაპირა, უუფლებო მხარედ რჩებოდა, რომელსაც იმპერატორის მიერ დანიშნული კავკასიის მთავარმართებელი განაგებდა. 1905 წლიდან აღდგენილ იქნა კავკასიის მეფისნაცვლის თანამდებობა. უკანასკნელი მთავარმართებელი გენერალი გოლიციინი იყო, ხოლო მეფისნაცვლის პოსტი ჯერ გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვს, 1915-1917 წწ. კი დიდ მთავარ ნიკოლოზ რომანოვს ეკავა.

საქართველოს ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ მოწყობაში ახალი საუკუნის დამდეგიდან გარკვეული ცვლილება განხორციელდა. 1903 წ. ქუთაისის გუბერნიის შემადგენლობაში ბათუმის ოლქი ჩამოყალიბდა (შედგებოდა ბათუმისა და ართვინის ოკრუგებისგან), ხოლო 1904 წელს სოხუმის ოკრუგს (აფხაზეთი) მისი ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი (გაგრის რაიონი სოჭითურთ) ჩამოაცილეს და შავი ზღვის გუბერნიას შეუერთეს.

მმართველობისა და ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დაყოფის ამ სისტემას თვითმპყრობელობის დამხობამდე სახე ადარ უცვლია. სამაგიეროდ, იმპერიის სოციალ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში მიმდინარე ცვლილებები, კაპიტალისტური ურთიერთობის წელი, მაგრამ მაინც წინსვლა ჩვენს ქვეყანასაც შესამჩნევ დარს ასვამდა.

საქართველოში რუსთა დამკვიდრების დროიდან მოსახლეობის რიცხოვნობა მნიშვნელოვნად გაიზარდა. 1801 წელთან შედარებით XX საუკუნის დასაწყისისათვის ქვეყნის მცხოვრებთა საერთო რაოდენობა თითქმის გასამმაგდა და 2 მილიონს გაუტოლდა. გამრავლების ეს უჩვეულო ტიპი მხოლოდ ბუნებრივი მატებით არ ყოფილა გამოწვეული, დიდი იყო მექანიკური ზრდაც, რასაც იმპერიის